

בס"ד, מסכת תענית

פרק ראשון; דף ב

הערות ובאורים בפשט

'מאימתי מזכירין גבורות גשמים'. לשון 'הזכרה' משמעותה אמירת דבר נוסף תוך כדי שהוא עסוק בענין מסוים [וכמו 'מזכירין יציאת מצרים בלילות' – בשעה שעוסק בקריאת שמע, כולל עמה יציאת מצרים]; בשעה שעומד בתפילה מזכיר גבורות גשמים – לכך נקטו 'מזכירין' ולא 'אומרים' (עפ"י אמת ליעקב).

'רבי יהודה אומר: העובר לפני התיבה ביום טוב האחרון של חג...'. נקט עובר לפני התיבה מפני שאין ליחיד להזכיר גשם עד שיזכיר שליח הציבור, כמו שאמרו בירושלמי (עפ"י ר"ן). ולפי זה הציבור אינם מזכירים אלא במנחה, לאחר ששמעו מהש"ץ הזכרת גשם במוסף. או היחיד שהתאחר להתפלל מוסף עד שהכריז הש"ץ – מזכיר גשם בתפילתו (עפ"י סדר רב עמרם ועוד).

ויש מקומות שנוהגים שהש"ץ מכריז קודם התפילה בקול רם 'משיב הרוח ומוריד הגשם', ושוב גם בתפילה בלחש אומרים הכל 'מוריד הגשם' (עפ"י אור זרוע. וכן מפרש הרא"ש דברי הירושלמי 'עד שיזכיר ש"ץ' – היינו קודם התפילה. והיא הסיבה שאי אפשר בשחרית, שאין להפסיק בין גאולה לתפילה. ורבי אליעזר סובר שאפשר להכריז בשחרית, אם משום שצורך התפילה אינו הפסק או מפני שביום טוב אין חייבים לסמוך גאולה לתפילה. ע' רשב"א; תוי"ט; ד"מ קיא; ב"י רלו; רש"ש; מאור ישראל).

ולענין הפסקת ההזכרה בפסח, לאותם הנוהגים שבק"ץ אין מזכירים לא טל ולא מטר – אין שייכת הכרזה [שאינן נכון להכריז שלא לומר גשם, כי נראה כממאן ברוב טובה], הלכך הציבור אינו מפסיק אלא במנחה (ע' ברמ"א או"ח קיד, ג ובמשנ"ב. ויש שנהגו באשכנז שהש"ץ מכריז קודם תפלת מוסף 'מכלכל חיים בחסד' – לסמן לעם שיפסיקו להזכיר גשם. עפ"י ספר מהרי"ל 'סדר תפילות פסח' ד).

'מפני שיורדין בגבורה'. פירושו: בכח [כדי שיכנסו בארץ וירו אותה]. ולכל טפה שביל בפני עצמו ואין מתערבות זו בזו שאלמלא כן היו מטשטשות את הארץ (ספר המכתם. וע"ע בריטב"א).

'זמנלן דבתפלה, דתניא ולעבדו בכל לבבכם... ונתתי מטר ארצכם...'. השפת-אמת עמד על כוונת הגמרא בשאלה ובתשובה; הלא חכמים תקנו להזכיר בתפילה גבורות גשמים בכלל שאר גבורות ה', גם אותן גבורות שאינן מיוחדות לבוא בזכות התפילה. וצדד שעיקר קושית הגמרא מבוססת על ההלכה שאם לא הזכיר גבורות גשמים מחזירים אותו, משא"כ בשאר גבורות סוברת הגמרא שאם השמיט דבר פרטי כגון 'מתיר אסורים' – אינו חוזר. 'וצריך עיון'.

יש מי שבאר כוונת הקושיא, הואיל וכבר עוסקים בגשמים בברכת השנים, מנין שצריך גם להזכירם

בברכת גבורות, כאילו כל הורדת גשם היא בבחינת חידוש מעשה בראשית הקובע ברכה לעצמו. ועל זה בא הלימוד מן המקראות שבכל מקום שאנו מקיימים עבודה שבלב, צריכים להזכיר בריאת העולם, ובהזכרת ירידת גשמים יש משום הזכרת הבריאה (עפ"י שעורים לזכר א"מ ז"ל, ח"א עמ' קצד). ובפשוטו 'מנין שבתפילה' אינה קושיא אלא באו להסמך מן הכתובים הזכרת גשם בתפילה, ונקטו לשון שאלה ותשובה. וכמו בר"ה לב. 'מנין שאומרים אבות גבורות וקדושות...!'

(ע"ב) 'במערבא אמרי אף מפתח של פרנסה דכתיב פותח את ידך...' – כשם שפותח ה' במפתח את הרחם, את השמים, ואת הקברות, כן פותח במפתח 'את ידו' – מה מובן הדבר? סתם 'ידו' היא יד שמאלית והיינו הטבע [כידוע שם אלקים בגימטריא 'הטבע', והיינו סטרא דשמאלא] – פותח ה' במפתח את ידו ומזמן פרנסת כל חי אף בדרך הטבע (עפ"י עלה יונה עמ' שיו).

'מה ניסוך המים מאורתא דאמר מר ומנחתם ונסכיהם אפילו בלילה'. התוס' מפרשים שאם רוצה לנסך בלילה (שלפניו) רשאי. [ויש חולקים (ע' ריטב"א סוכה מט: מהראב"ד). והם יפרשו כרש"י שמצות הניסוך מתחילה מבערב, במילוי. וכן פירש הרשב"א בתשובה (עט)]. וכבר פירש הרמב"ן (מובא בריטב"א סוכה שם) ועוד, שניסוך המים אינו חובת קרבן גרידא כניסוך היין [שאינו כשר אלא עם הקרבן או אף בלילה שלאחריו אך לא לפניו] אלא חובת היום הוא, ולכך כשר אף בלילה הקודם. ואם עבר יומו ולא ניסך – שוב אינו מנסך [כמובא בירושלמי (סוכה ד,ו), להוציא מניסוך יין שמביאו אף לאחר זמן].

וזהו שדרשו מומנחתם ונסכיהם... מלבד עלת התמיד ומנחתה ונסכיהם שלשון רבים תמוה, הלא מדובר רק על עולת התמיד שהרי נסכי המוספים כבר נאמרו, והיה לו לומר 'ונסכה' – אלא שני ניסוכים לשני דברים; אחד ניסוך היין השייך לעולת התמיד, ואחד ניסוך המים שהוא מתייחס אל היום (עפ"י משך חכמה פינחס כט, יח).

וע"ע גבורת ארי; חדושי הנצי"ב; חזון איש או"ח קכו, כ; שו"ת דובב מישרים ח"א סו"י קו; אבני נזר או"ח תצה; קהלות יעקב וענינת א מנחות ח; חדושים ובאורים. וראה עוד בקובץ 'המעין' (תשרי תשנ"ד כרך לה, א), מהר"נ גוטל שליט"א.

'מאימתי מזכירין על הגשמים – רבי אליעזר אומר: משעת נטילת לולב. רבי יהושע אומר: משעת הנחתו'. מבואר שהזכרת הגשם בתפילה אין ענינה רק סידור שבה למקום [הנאמר בימות הגשמים בלבד כענין שאמרו (בברכות מ. ובסוכה מו. וברש"י) 'ברוך ד' יום יום' – בכל יום תן לו מעין ברכותיו], אלא יש בה ענין 'ריצוי' לפני הקב"ה, כשם שבנטילת ארבעה מינים ובנענועם יש קיום ריצוי (כמו שמוכח בסוכה לו:). וזהו שאמר רבי אליעזר שלכן מתחילים להזכיר את הגשם בזמן נטילת לולב, שענין אחד לשניהם. ורבי יהושע סובר שיש להתחיל מצות ריצוי זו בתום ריצוי הלולב.

וענין זה נרמז בתחילת הסוגיא, תנא מראש השנה סליק דתנן 'ובחג נידונים על המים'. ומדוע לא קאי על 'מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים ושואלין בברכת השנים והבדלה בחונן הדעת' – כי ענין ההזכרה אינו רק נתינת שבה כשאר שבחים שבתחילת התפלה, אלא יש בו ענין מיוחד של 'ריצוי' הנאמר קודם ששואלים את הגשמים.

[ובזה מתבאר דעת הירושלמי (המובא בתוס' להלן ובברכות כט:): שאם שכח להזכיר גשם בגבורות, אומרו ב'שומע תפילה' – ואם אינו אלא סידור שבחו של מקום, אין סברה להזכירו שם, לאחר בקשת צרכים – אלא שיש בו גם בקשת כפרה וריצוי השייכים לברכת 'שומע תפילה'!]

וכן מובנים בזה דברי הפוסקים (עפ"י התוס' בברכות ל:): שאם שכח 'משיב הרוח ומוריד הגשם' ונזכר לאחר חתימת ברכת 'מחיה המתים' – אומר במקום שנוכח. ואם נאמר שאין בהזכרה זו אלא סידור שבת, כיצד אפשר לסדר שבחו של מקום שהותקן בתחילת הברכה, לאחר חתימתה – אלא מוכח שיש בהזכרה זו ענין העומד לעצמו שנפרד מכללות הברכה.

ויש לענין זה השלכה לענין ניקוד מלת 'הגשם', שיש המנקדים אותה בקמץ – ואילו היה זה רק שבת אחד משאר שבחים המוזכרים בברכה, היה לנו לאמרה בסגול, אך מצד הריצוי שבהזכרה זו אין לה יחס לטופס הברכה אלא היא ענין עצמאי שהוכנס לתוך מסגרת הברכה, ולכך מנוקדת בקמץ, המורה על סיום] (עפ"י 'שעורים לזכר א"מ ז"ל' ח"א עמ' קצג).

וכן פסק באגרות משה א"ח ח"ד מ,טו, לומר 'הגשם' בקמץ ולא בסגול. ומובא (בספר 'תורה יבקשו מפיהו' עמ' 254) שכן נהג הגר"ש שקאפ. ודעת הגרשז"א ועוד לומר בסגול.

'משעת הנחתו'. יש מפרשים בשביעי של חג (רבנו גרשום). ויש מפרשים מליל שמיני (תוס'). ובשיטת רש"י נחלקו המפרשים – ע' במובא להלן ג.).

'נאמר בשני ונסכיהם ונאמר בשישי ונסכיה ונאמר בשביעי כמשפטם הרי מ"ם יו"ד מ"ם'... האות י' של ונסכיהם אינה יתרה ולכך לא נדרשה, כיון שבלעדה לא היה משמע נסכים לשון רבים (מספר התודעה סוכות).

דוגמת זה יש בתוס' ביבמות ס: ד"ה והא. ויש להעיר שאמנם כמעט תמיד כתוב 'ונסכיהם / ונסכיהם' עם יו"ד. ואולם פעם אחת (במדבר כט, לג) מופיע חסר. ושואל יש שום דרשה.

ענינים וטעמים

'מאי גבורות גשמים? אמר רבי יוחנן מפני שיורדין בגבורה'. ע' קונטרס עמלה של תורה (לר"צ הכהן, בסוף פרי צדיק ח"ג) ה; לקוטי מאמרים עמ' 201; שם משמואל שמיני עצרת; סידור עולת ראייה עמ' ער.

'לאהבה את ה"א ולעבדו בכל לבבכם איזו היא עבודה שהיא בלב הוי אומר זו תפלה' – התפלה – אם היא מצוה מעשית אצלנו, אחרי שערכו לנו אנשי כנסת הגדולה נוסח ערוך ומסודר בלתי משתנה, הנה אמנם מצוה עיונית בעיקרה, וחובת הלב, וכל שלא יצא חובתה מצד הלב לא עשה גם במעשה מאומה, שאין תפלה אלא עבודה בלבו של אדם, כמו שאמרו ולעבדו בכל לבבכם איזו היא עבודה כו', הנה עבודה בכל לב שנדרש מן האדם לפני בוראו יתברך היא תפלה.

אין לו לאדם שעה אחת בעולמו שחפציו הושלמו ותאוותו בידו, אך הוא תמיד כמשתדל לבקש את החסר לעמדו וקיומו, וכרוך להדוף מעל ראשו צבא הפגעים אשר יסבבוהו יכתירוהו לבקרים, ואם אחרי חוזק החפץ ושקידת ההשתדלות ישכח את יוצרו, אדון כל המעשים ומחולל כל המאורעות, ואשר בלעדו לא יועילוהו כל המעשים ולא יעזרוהו כל הכנותיו – היסכנו תפלותיו; אוצר של מילים, צפצוף הפה! הוז מצות תפלה? לכבד בפה והלב רחוק! הלא יספות חטא על פשע על לב האבן אשר לא ימס מזרם קדש אשר ימטירו עליו מסדרי התפלה בעוזו

קדשם, אשר הסתירו בכנפי מערכי תפלתם, והוא נרדם בתרדמתו העמוקה ולא יעור לקול הקורא!

האמנם דבר פשוט ומורגש בשכל, אכן מה מאד יכבד על האדם להרפא מחולי זה ולהשתלם במצות התפלה, כי אם אמנם עשיית תפלה קבע הוא נמאס במושכל ראשון, אבל עשיית תפלה רחמים ותחנונים לפני המקום ב"ה הוא מן השלימות היותר גדולה והקנין היותר נבחר לאדם על פני חלד. ואמרו איזו פרשה קטנה שבתורה שכל גופי תורה תלוין בה – בכל דרכיך דעהו. הנה הידיעה של השגחתו ית' בכל הדרכים שהאדם דורך, זהו כל גופי תורה.

ואמנם אין בידינו דבר מבואר ערוך ומסודר להורות לפנינו הדרך הישרה לפתח לב ולהרגיש כליות, זולת עמל התבונה בתורה שבעל-פה, ורק העיון בתורה והעמל בה היא הרפואה היחידה והכוללת-הכל לכל תחלואי הנפש. התעדנות הנפש – בכלכלת התבונה תלויה, ולפי רב הכלכלה וטובה תגדל הנפש ותחל להרגיש רגשי קדש ואצילות שמימי, להכיר פליאות השגחתו יתברך ורחמי המרובים על ברואיו יום יום.

אמנם על האדם להכין לבבו אליו יתברך, ולזכור תמיד תעודתו. כי אמנם כמו שחכמת היראה צריכה לעזרת לימוד התורה וחכמת ההלכה – כן צריכה היא קנין התורה לעזרת חכמת היראה, ועוזרים הם זה את זה ומגדלים זה את זה כאשר ישתדל האדם בשניהם יחד, ויעכבו זה את זה אם יתרפה האדם באחת מהן.

אמנם אחרי שההשתדלות והשקידה קניני האדם במעלות הנפש, כקניניו בעושר ורכוש שאמרו מה יעשה האדם ויתעשר יבקש ממי שהעושר שלו – כן בעושר הנפש, ישים האדם פניו תמיד ליוצרו שיחוננו ויבינהו בתבונת התורה, וכמו שתקנו אנשי כנסת הגדולה בתפלת שמונה-עשרה ברכה על הדעה, ובתפלת אהבה-רבה ובקדושה דסדרא ובברכת אלקי נצור אחרי התפלה, ובברכת בריך שמייה ובעוד מקומות. ועל האדם לזכור תמיד ולהתפלל מקרב לב.

והנה אמרו מיום שחרב בית המקדש כל השערים ננעלו חוץ משערי דמעות, ואם יזכה האדם להרגיש את הרע והנמאס בהעדר ידיעת-התורה, עד שימס לבבו בבכי לפני המקום ב"ה, הנה ידע האדם כי כבר זכה הרבה ואשרי חלקו וכבר מובטח הוא שתפלתו נשמעת, אך על האדם להוסיף שקידה על שקידתו יום יום כי האדם כעץ השדה הולך וגדל כל ימי חלדו, והעמל וההשתדלות הן הנה הנקראים 'חיים' באמת (מתוך קובץ אגרות חזון איש ח"ג קנא).

'... וכל מגמת היצר הרע – לעכב התפלה, כידוע לכל עובד ה', וכדאיתא מאן דנצח לחוויא לנשוב ברתא דמלכא. והאמת כי אין עצה להתפלה, רק כפי עבודת האדם בכל מעשיו כך הוא יכול לפתוח פה בתפלה. לכן קראוה עבודה שבלב – שתלוי בהשתוקקות הלב בכל היום בכל מעשיו...' (מתוך שפת אמת ויצא תרמ"ד).

'... ולכן יסוד עבודת האדם הוא התשוקה, כמו שאמרו חכמים עבודה שבלב – זו תפלה, היינו תשוקת התלהבות הלב תמיד להתדבק בו ית' הוא עיקר העבודה, כי לעולם אין מנוחה להצדיק, כאשר מתקן מעט הגוף אז הדעת מתרבה ביותר ולכן יש תמיד התשוקה לקרב הלבוב להפנימיות...' (שם וישלח תרל"ח).

ע"ע רסיסי לילה יב.

'שלשה מפתחות בידו של הקב"ה שלא נמסרו ביד שליח, ואלו הן: מפתח של גשמים ומפתח של חיה ומפתח של תחיית המתים' –

יש לפרש על דרך אמרם ז"ל (מועד קטן כח.) 'בני חיי ומזוני לאו בזכותא תליא אלא בזכותא' – מפתח של חיה היינו 'בני', של גשמים – 'מזוני', ושל תחיית המתים – 'חיי'. ו'זכותא' היינו מעשה המצוה שעל פי השגת ותפיסת שכל האדם, ואילו 'מזלא' הוא המקור שלמעלה מתפיסת האדם [בחינת 'אין – מזל לישראל' כנודע]. וזה ענין שלשה מפתחות הללו שלא מסרן ביד מלאך כי המלאך נברא רק ממעשה המצוה שהוא על פי השגת ושכל הנבראים, ושורש שלשה דברים הללו המה מהמקור והשורש שלמעלה מתפיסת הנבראים.

ובזה תונח קושיית התוס' הלא נמסר לאליהו מפתח של גשמים ותחיית המתים – שבאמת זה היה מבחינת המקור ולא מצד שליחות, כי צדיק גוזר וכביכול הקב"ה בעצמו מקיים (עפ"י פרי צדיק לשמיני עצרת מב)

ע"ע חפץ חיים עה"ת ויגש, עמ' פא ב'מעשי למלך'; שפת אמת.

'... ומפתח של חיה... ויזכר אלקים את רחל וישמע אליה אלקים ויפתח את רחמה' –

יש לפרש בזה ענין טומאת יולדת; כי היולדת בעת שכורעת לילד שורה אצלה קדושה עליונה, ואחר צאת הולד לאויר העולם מסתלקת השכינה והקדושה ואזי נולדת טומאה במקום הזה, כי בכל מקום שיש הסתלקות קדושה נולד במקומה טומאה, וכמו טומאת מת שהיא מאותו הטעם (כן מובא באהל תורה מהג"ר מאיר דן פלאצקי, בשם הרה"ק מקוצק. וכן בשם משמואל פרי' תוריע).

*

ותאמר המילדת לאשה: דעי בתי שאין הצלתך מסורה בידי כי אם במי שבראך ויצרך, ושימי בטחונך בו, שמפתח החיה לא נמסר לשום בריה. לכן קומי קראי אל אלקיך שהוא אדוניך והשתחוי לו, ודעי שהצלתך מסורה בידו!

ועוד תאמר לה קודם שתשב על המשבר: דעי בתי שבעת הזאת האשה נפקדת, ואם יש איזה עבירה בידך, חזרי בך, שהוא א-ל רחמן חפץ בתשובת השבים, כי לא יחפוץ במות המת! וטוב שתקבל האשה קודם שתשב על המשבר איזה מצוה להיות זריזה בה, כגון ראש חדש שמשמרות הנשים, או לקבל עליה לעשות פתילה להדליק בבתי כנסיות ומדרשות, או לטוות צמר לציצת או לכבס טליתות של קדש ולקנות עשיות של בית הכנסת, ודברים דומים לאלו. וטוב לעשות לה התרה על הספק, אם נשבעה לעשות דבר או נדרה...'

(מתוך שבט מוסר לרבי אליהו הכהן מאיזמיר. כד,כו)

*

נסכי היין מסמלים שכל שמחה – מידי ה' ניתנה, ולו היא קדושה. וניסוך המים מלמד שלא רק מה שהאדם זוכה לו בדרך יוצאת מן הכלל, אלא כל טיפת מים הנה מתנת ההשגחה, הקושרת אותו עם ה' (עפ"י פירוש רש"י הירש ויצא כה"ח).

עוד בטעמי ניסוך המים, ע' בשו"ת רשב"ש רפב; ארץ צבי שמחת בית השואבה תרפ"ו.